

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Psühholoogia instituut

Rebecca Kodusaar

Uskumuste kujunemine vandenõuteooriatesse: „ahhaa“ moment
Uurimistöo

Juhendaja: Jaan Aru

Läbiv pealkiri: Ahhaa-moment uskumuse kujunemisel

Tartu 2022

Uskumuste kujunemine vandenõuteooriatesse: „ahhaa“ moment

Kokkuvõte

Töö eesmärgiks oli uurida ahhaa-momentide esinemist ja rolli vandenõuteooria põhiste uskumuste kujunemisel. Ahhaa-momenti iseloomustab järsk uue idee teadvustamine. Hiljutised uuringud on esile toonud, et ahhaa-momendid võivad kallutada väärinformatsiooni tõeseks hindama. Antud eksploratiivses uuringus kasutati nii kvantitatiivset kui kvalitatiivset meetodit, uurimaks kas vandenõuteooriasse uskumine võib tekkida ahhaa-momendina. Kokku koguti vastuseid 22-lt inimeselt, kellest viit intervjueriti. Veebipõhise küsimustiku tulemused osutasid positiivsele seosele üldise vandenõulase uskumuste skaala skoori ja vandenõuteooriat toetava ahhaa-momendi esinemise vahel. Lisaks täheldasid mitmed intervjueritavad uskumuste süvenemist, kogedes sama fenomeni. Tulemused kajastavad olulist vajadust kontrollida informatsiooni mitmetest allikatest, vältimaks sellega kõlakambri tekkimist. Soovitused edaspidisteks uuringuteks on valiidsuse suurendamine.

Märksõnad: vandenõuteooriad, ahhaa-moment, „heureka“ kogemus, uskumused

The development of beliefs in conspiracy theories: „aha“ experience

Abstract

The purpose of this thesis was to explore how beliefs in conspiracy theories are formed, taking the „aha“ experience into account. “Aha” experience or insight is characterized by the sudden realization of a new idea. Previous research has highlighted how insight may contribute to falsely reported claims, making them appear true. In this explorative study, both quantitative and qualitative methods were used to explore whether belief in a conspiracy theory can occur as an aha-moment. A total of 22 individuals were investigated, including 5 interviews. Results from an online questionnaire indicated a positive association between “The Generic Conspiracist Beliefs Scale” scores and “aha” experiences that support conspiracy theories. Various interviews also suggested the deepening of beliefs while experiencing the phenomena. These findings encourage thoroughly checking multiple sources, avoiding sound chambers. Further research is needed to increase validity.

Keywords: conspiracy theories, „aha“ experience, „eureka“ moment, beliefs

Sissejuhatus

Vandenõuteooriad pole kuhugi kadunud, eriti veel praegusel perioodil, mil ülemaailmne pandeemia ja sõjaline tegevus Ukrainas on meedias rohkelt kajastust leidnud. Pigem on olukord loonud kasvava huvi vandenõuteooriate olemusse ja kujunemisse, mistõttu on suurenenud ka uuringute arvud, kus seda teemat lahatakse. Teooriate rohkus pole aga haruldane ainult hetke situatsioonis, vaid on aset leidnud ka näiteks musta surma (Jedwab et al., 2019) ning hispaania gripi (Honigsbaum, 2018) aegadel. Samuti on uuringud leidnud, et antud ideede populaarsus pole ajas püsiv, vaid tõusebki just murranguliste sündmuste ja ülestõusude ajal (Uscinski & Parent, 2014 viidatud Dacombe, 2021). Uusi ja huvitavaid tulemusi on leitud ka mõttevälgatuste valdkonnas, uurides nähtuse mõju faktide hinnangutele. Järgnevalt vaatleme kirjandust nii vandenõuteooria kujunemise kui mõttevälgatuste teemal.

Vandenõuteooriate kujunemine

Mitmed uuringud on vandenõuteooriate kujunemise juures välja toonud erinevaid eesmärke ja soodustavaid faktoreid. Tuginedes Jost et al. (2007) süsteemi õigustamise teooriale, võib vandenõuteooriatesse uskumine kinnitada kolme psühholoogilist motiivi (Marques et al., 2021):

- episteemilist, kus inimesel on vajadus saada aru maailmast enda ümber ning suurendada teadmisi;
- eksistentsiaalset, et vähendada ohtu ja säilitada turvaline ning stabiilne keskkond;
- sotsiaalset, soovides säilitada väärtuslikud interpersonaalsed suhted ja positiivne pilt nii endast kui oma grupist.

Antud põhivajaduste täitmisel võib aga perspektiiv maailmast moonduda inimese motiividest sõltuvalt kallutatuks ning soodustada alternatiivsete vaadete leidmist üldtunnustatud faktidele. Nii võib episteemilist motiivi täitev inimene omandada näiteks väärinformatsiooni, mis küll kinnitab ta enda siseseid skeeme, kuid ei kattu reaalsuses toimuvaga. Samamoodi võib suur soov säilitada turvalist keskkonda ja suhteid kaasa tuua umbusalduse grupiväliste inimeste ees. Sellest lähtuvalt soodustab eksistentsiaalne oht episteemilist mõtestatust ning õhutab vandenõuteooriate tekkimist, eriti kui rühmavälised grupid on prominentsed (van Prooijen, 2019). Lisaks sellele võidakse informatsiooni

väljastpoolt lugeda vastupidiselt kinnituseks, tugevdades inimeste usku teoriasse (Räikkä, 2009) ning seda veel enam, kui aastate jooksul on vähenenud poliitiline usaldus riiklike institutsioonide vastu (Dalton, 2005). Sellega seoses on ka „libauudiste“ mõiste spekter laienenud, kus enam ei paigutata terminit ainult väärinformatsiooni alla, vaid sellega on hakatud liigitama poliitilist „propagandat“ (van der Linden et al., 2020). Mida aga senistes uuringutes pole veel edasi arendatud, on küsimus peavoolust erineva uskumise kujunemise protsessi kohta. Täpsemalt, kas nende tekkimine võib toimuda järsu mõttevälgatusena, olles ajendatud psühholoogiliste motiivide rahuldamisest.

Aina suuremaks faktoriks on kujunemas ka meedia, kus tihe kokkupuude alternatiivsete infokanalitega on suurendamas vandenõulikke uskumusi (Schemer et al., 2021). Seoses hetkelise pandeemia olukorraga, kuulutas Maailma Terviseorganisatsioon 2020. aastal välja „infodeemia“ või informatsioonilise pandeemia, mis kirjeldab suurtes kogustes väärinformatsiooni levikut internetis (Zarocostas, 2020). Lähtudes vandenõuteooria definitsioonist, kus sündmuste või olukordade selgitamiseks tuuakse välja selle taga salajast plaani võimsamate inimeste või gruppide poolt (Britannica Dictionary, 2022), pole keeruline edasi arendada mõtet, kui palju tänane infoajastu ja teadete küllus sellele kaasa aitab. Kuna informatsiooni rohkus sisaldab endas suurel määral kordusi, võib see näiteks info tõeks pidamise efekti suurendada (Dechêne et al., 2010). Lisaks on infokülluse negatiivsest mõjust tulemusi leitud Twitteri baasil, kus väärinformatsiooni jagati 70% suurema tõenäosusega kui tõelist uudist (Vosoughi et al., 2018 viidanud van der Linden, 2022). Selle vastandiks on valeuskumiste vähenemist Twitteris soodustanud informatsiooni juures paiknev faktipõhine märg, mis kinnitab lugejale, et info on pärit seaduslikust ja õiguspärasest allikast (Lee et al., 2022). Seoses informatsiooni küllastusega vandenõuteooriate aspektist, võib lisaks küsida, kas need soodustavad ka mõttevälgatuste teket, mis aitab uskumise kinnistumisele kaasa.

Mõttevälgatused

Mõttevälgatuste ehk ahhaa-momentide mõju tuvastamiseks tuleks lähemalt vaadata protsesse, mis sellega seoses toimuvad. Esiteks erineb see tavalisest mõttetööst, tuues lahenduse teadvusesse (Gick & Lockhart, 1995):

- ootamatult, turgatades inimesele järsult ja isegi üllatades pähe;

- kergelt, kus inimene ei pane tähele töötlusprotsessi raskust ning lahendus „lihtsalt ilmub“;
- usaldusväärseks, jättes mõttest paikapidava lahendi mulje (Laukkonen et al., 2018);
- positiivse afektiga, mis kaasneb vastuse ilminguga (Kounios & Beeman, 2015; Gruber 1995).

Selleks, et mõttevälgatus saaks üldse toimuda, peab algselt eksisteerima mingisugune probleem, mis vajab ümbermõtestamist ning millele tavaline rutiinne mõttetöö pole suutnud veel lahendust leida.

Soodustamiseks mõttevälgatuste teket, on mitmed uuringud välja toonud haudumise tehnikat, kus probleemi lahendamiseks võetakse samm tagasi ning lastakse „mõttel seedida“ (Aru et al., 2022; Gilhooly, 2019; Tan et al., 2015). Mõtte seedimine toimub teadvuseväliselt, kus juurdunud harjumused lahendamise jätkavad probleemi lahkamist (Gilhooly, 2019) ning leides vastuse, tõusevad järsult teadvusesse (Salvi et al., 2020). Üldisemalt on magamist (Cai et al., 2009; Walker et al., 2002) ja unistamist (Tan et al., 2015) samuti täheldatud soodustavate faktoritena mõttevälgatuste esilekutsumises. Suur faktor „ahhaa“ -momendi tekkes on kognitiivne plastilisus, mis oma olemuselt soodustab probleemi ümbermõtestamist, lahendamaks konflikti seniste teadmiste vahel (Tulver et al., 2021). Sellega seoses on uuringutes välja toodud positiivset meeleolu ja selle mõju nii omaette probleemi lahendamisel (Rowe et al., 2007) kui ka kognitiivse paindlikkuse edendamisel, tuues välja mõttevälgatuste esinemist (Lin et al., 2014).

Protsessid, mis mõttevälgatuse ajal toimuvad või selle avaldumisest meile märgatavad on, seisnevad algse probleemi restruktureerimises, mida seejärel uue pilguga vaadatakse (Ohlsson, 1992). Kuna vastus jõuab inimeseni järsult, muutes eelnevalt raske probleemi infotöötlust ladusamaks, võib see omalt poolt juurde anda positiivset afekti ja enesekindlust lahendi tõepärasusse (Topolinski & Reber, 2010). Veel enam, võib selle mõju üle kanduda ka ette antud info õigsuse hindamisse. Nimelt täheldasid Laukkonen et al. (2020a), et kutsudes esile ahhaa-momenti ning esitades samal ajal inimesele informatsiooni, hinnati seda rohkem tõepäraseks kui ilma mõttevälgatuseta. Efekti võib põhjustada potentsiaalne heuristiku laadne afekti ülekande faktile, muutudes seeläbi rohkem usutavamaks.

Mõttevälgatuste roll mälus ning tagantjärgi mõju on samamoodi välja toodud mitmetes uuringutes. Näiteks on leitud, et lahendused, mille peale tulid inimesed *insight*'iga on paremini ja täpsemalt meeles, kui need, kus nähtust ei ilmunud (Kizilirmak et al., 2015). Samuti

suurendas mõttesähvatuste kogemine inimestes enesekindlust enda episoodiliste mälestuste ja üldiste maailmateadmiste meenutamises (Bernstein et al., 2002). Sellele vastupidiselt on leitud aga tulemusi, kus mõtteväljatused võivad olla abiks valede mälestuste genereerimisel (Dougal & Schooler, 2007) ning järsu taipamisega seotud elamusele võidakse vääralt omistada meeldetulemise efekt. Nimetuselt „heureka“ kogemust on täheldatud ka teistes uuringutes, kus valemeenumise efekt leiab aset üleminekuga määramata ootustest ja teadmatusest selge lahendi või arusaamani, mis inimest üllatab (Whittlesea, 2002, p. 329).

Varasemas kirjanduses pole seni veel fookuse alla võetud otsesest seost mõtteväljatuste ja vandenõuteooriasse uskumise kujunemise vahel. Lähedale on jõutud Binnendyki ja Pennycooki (2022) uuringus, kus intuitsioonile toetumist on välja toodud soodustava tegurina alternatiivsete teooriate uskumisel, kuna liigne kõhutunde usaldamine ja vähene refleksioon kahandavad analüütiliste protsesside kasutamist. Antud konteksti sobiks seejärel ka mõtteväljatuste uurimine, mis järsu teadvusesse jõudmise, usaldusväärse mulje ja kergendustundega võib mõneti paista „kõhutunde“ signaalina. Veel enam, kui inimesel on endal mingeid teooriaid või skeeme, mis täiendust sooviksid, pakub infoküllus meedias seda rohkelt ning uus vaatenurk kellelki teiselt võib jõuda eureka kogemusena sihtmärgini.

Tuues esile värsket perspektiivi, seob uurimistöö mõtteväljatuste esinemise peavoolust erinevate teooriate tekke kontekstis ning püstitab uurimisküsimuse: kuidas mängib vandenõuteooria põhiste uskumuste kujunemisel rolli ahhaa-moment?

Meetod

Valim

Kuna üleüldist uskumuste teket siin töös ei vaadelda, oli juba eelnevalt vaja läbi viia katseisikute filtreerimine, et sihipärasesse valimisse kuuluvad inimesed omaksid uskumusi mingisse vandenõuteooriasse. Selleks otsiti kriteeriumitele vastavaid isikuid nii internetifoorumitest, Facebooki ja Discordi gruppidest ning lähiringkonnast, kus paluti osutada ka järgmistele inimestele, kes katsesse võiksid tulla. Samuti edastati kutse intervjuus osalemiseks Tartu Ülikooli infokulgu, täpsemalt kursuste vestlustesse inimeste otsimiseks. Kokku osales lõplikus uuringus 22 inimest – 13 naist ja 9 meest - Eestist ja Soomest, kuna üks jättis sisestamise poolikuks ja seega arvati analüüsist välja katkestamise tõttu. Küsimustikku täideti anonüümselt veebi teel, seega pole kindlalt põhjust teada poolelijätmise taga.

Uuringu disain

Uuringus kasutati nii kvantitatiivset kui kvalitatiivset meetodit. Suurema sihtgrupini jõudis katse läbi veebipõhise küsimustiku, mida oli vastavalt kohandatud ja jaotatud kaheks: vandenõuteooria ja mõtteväljatuste osaks. Veebiküsimustikku said uuritavad iseseisvalt omal ajal täita, eraldi uurijast. Kvalitatiivne pool koosnes poolstruktureeritud intervjuudest, mille eesmärgiks oli paindlikuma ülesehitusega luua võimalusi arutluseks, keskendudes mõttekäikudele ja refleksioonidele. Intervjuuerides individuaalselt inimesi, uuriti ennustava muutuja – ahhaa-momendi – koosinemist uuritava muutujaga, uskumuse kujunemisega. Sisu tõlgendamisel lähtuti juhtumiülesest või horisontaalsest analüüsist, kus intervjuudest koguti tekstiosasid, mis käsitlesid täpsemalt vandenõuteooriate kujunemist ja võimalikku ahhaa-momendi esinemist. Antud tehnika annab rohkem eeldusi üldistatavuseks kui ainult juhtumipõhine analüüs, kus keskendutakse enamjaolt ühele intsidendile (Kalmus et al., 2015). Toetudes küsimustikust saadud tulemustele, lisasid intervjuud juurde detaile, mis kvantitatiivseid andmeid täpsemini tõlgendada aitasid. Samuti kasutati andmetest lähtuvat ehk induktiivset lähenemist, millega oli võimalik uusi tõlgendusi ja tulemusi registreerida, kui neid polnud enne esinenud. Veel enam andis see rohkem vabadust intervjuu käigus esinevale arutlusele, kuna ülesehitus oli veidi paindlikum, keskendudes indiviidi mõttekäikudele ja refleksioonile. Läbivaks teemaks uuringu planeerimisel ja koostamisel oli uurijapoolne erapooletus ning neutraalsus, et sihtgrupp ei tunneks end puudutatuna sotsiaalsest soovitatavusest, seda nii teema tutvustamisel kui nõusolekulehe koostamisel.

Mõõtmisvahendid ja andmeanalüüs

Veebipõhise küsimustiku loomisel kasutati vandenõuteooriate osas Brotherton et al. (2013) Generic Conspiracist Beliefs (GCB) skaalat isekohandatud versioonis, mis koosnes viieteistkümnest väitest (vt Lisa B2). Laused tõlgiti otse inglise keelest eesti keelde, et valimi suurus ei kannataks keelevaliku tõttu. Sisestatud tulemused asetustid 5-pallisele Likerti skaalale: 1- ei nõustu; 5- nõustun täielikult. Hilisemal sisevaliidsuse uurimisel oli vastustest tulenev Cronbach'i alpha väärtuseks 0.907.

Mõtteväljatuste osa (vt Lisa B3) tegemisel võeti arvesse varasemate uuringute tulemusi, mille põhjal koostati uurimisküsimusele suunatud väiteid. Näiteks uuriti lausega „Leian, et ahhaa momendi käigus saabunud lahendus on minu jaoks õige ja/või usaldusväärne“ Laukkonen et al. (2018) töös täheldatud nähtust, kus mõtteväljatustele omistati usaldusväärne

hinnang, kohati olenemata info paikapidavusest (Laukkonen et al., 2020a). Arendades edasi potentsiaalselt väärarusaama kujunemist ja kinnistumist, lisati veebiküsimustikku vandenõuteooriat toetava ahhaa-momendi esinemine – „Olen kogenud ahhaa momente oma elus, mis on toetanud mõnda alternatiivset teooriat“ - ning uskumise süvenemise väide „Ahhaa momendiga leitud avastused on kinnitanud/süvendanud mu uskumist peavoolust erinevasse teooriasse“. Lisakontrollina kasutati otsetõlgitud Dispositional Insight Scale'i (DIS), mis aitas määrata kalduvusi mõtteväljatuste probleemi lahendamisel (Ovington et al., 2016).

Laused koondati esitamiseks sihtgrupile läbi UT LimeSurvey (2022) platvormi. Cronbachi alpha väärtus teises osas oli 0.743, mis viitab relevantsele sisereliaablusele ja potentsiaalsele tunnusrühma seesmisele tähenduslikule kooskõlale (Tooding, 2020). Kvantitatiivse meetodi tulemuste analüüsiks kasutati JASP v.0.16 tarkvara (JASP Team, 2022), kus tehti mitmeid korrelatsioone ning lineaarseid regressioone. Antud testidega uuriti vandenõulike uskumuste ja ahhaa-momentide koosinemist ning potentsiaalselt ennustusvõimalust. Sealhulgas oli küsimustikus teooriat toetava ahhaa-momendi kogemise skaalast võimalik keskmisega eraldada inimesi kolme gruppi – vähem ehk alla keskmise, keskmiselt ja üle keskmise kogenud -, mis andis võimaluse analüüsida ka gruppidevahelisi erinevusi. Gruppidesse jagunes ahhaa-momentide skooridele - keskmiseks neli punkti viiest - vähimasse kolm, keskmisesse rühma seitse ning enim kogenud gruppi seitse inimest.

Poolstruktureeritud intervjuus lisati põhiosale veel täiendavaid küsimusi (vt Lisa B1), mille eesmärgiks oli täpsustada tagamaid uskumuse kujunemisel ja kinnistumisel psühholoogiliste vajaduste näol, mis sissejuhatuses välja toodi. Uurides näiteks episteemilist muutujat, küsiti inimestelt, kui palju nad tunnevad vajadust teemasid „läbi ja lõhki“ tunda, milliseid allikaid kasutati informatsiooni otsimiseks ning kui palju oli neil algselt teadmisi valdkonnas, mis eelnesid alternatiivse teooria kujunemisele. Sidudes juurde mõtteväljatusi, paluti mõelda mõtteväljatustele vandenõuteooria kontekstis ning neid kirjeldada. Protsessi kujutades märgiti üles tegureid, mis võisid suunata ahhaa-momendi tekkele ja sellest tingitud tõlgendusi vandenõuteooriale. Keskendudes intervjuu käigus ainult interpersonaalsele vestlusele – aidates kaasa selle voolavusele -, salvestati vestlus diktofoniga, kus katsejärgselt tulemuste paremaks analüüsiks vajalikud osad transkripteeriti. Intervjuudest sai otsida kattuvaid olustikke või tõekspidamisi, mis hiljem ahhaa-momendi efekti soodustasid ja mõju uskumustes säilitasid. Vajaliku raamistiku loomiseks, kuhu olulisi tähelepanekuid või argumente koondada, kodeeriti sarnase mõtte või väljendusega lauseid algselt alakategooriatesse, mille alusel määratleti hierarhilisel kujul peakomponendid (Hsieh &

Shannon, 2005). Samuti kasutati andmetest lähtuvat ehk induktiivset lähenemist, millega on võimalik uusi tõlgendusi ja tulemusi registreerida, kui neid pole enne esinenud.

Eetiline külg

Psühholoogiliste stressorite hulka uuringu mõõtmisvahendeid ei liigitatud, kuna küsimused olid koostatud üldistatavalt eriolukordadele, mis isiklike valdkondi personaalselt ei puudutanud. Sellega oli tagatud ka osalejate konfidentsiaalsus, kuna laiahaardeliste vastuste baasilt pole võimalik inimest identifitseerida ja kindlaks määrata, sealhulgas kasutati katseisiku tulemuste sisestamiseks koodnimesid. Lisaks sellele oli inimesel nii enne kui ka intervjuu ja küsimustiku kestel võimalik katse katkestada, misjärel nende tulemusi arvesse ei võetud. Kõik osalejad olid eelnevalt kurssi viidud uuringu üldistatud eesmärgiga uskumuste kujunemisest teadlikus nõusolekuvormis (vt Lisa A1 ja A2).

Protseduur

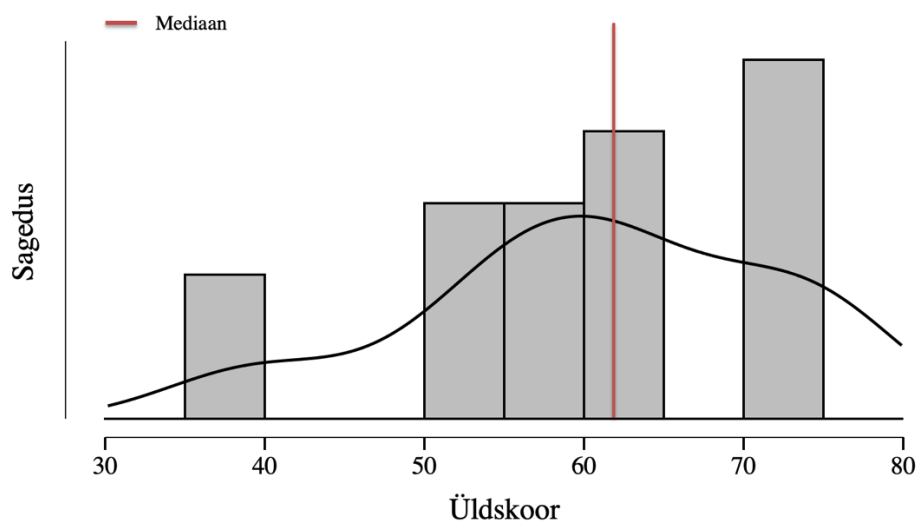
Küsimustik saadeti läbi sotsiaalmeedia kanalite ja kirjade laiali oktoobrikuus ning sellele oli võimalik vastata inimestel iseseisvalt oma sobival ajal. Eelnevalt saadeti küsimustiku pilootversioon, kontrollimaks väidete ja mõtteväljatuse kirjelduse (vt Lisa C) arusaadavust ning ülesehitust ka kahele inimesele, kelle tulemused positiivse tagasiside saamisel liideti valimisse. Intervjuu aeg lepiti eraldi inimesega eelnevalt kokku sobilikus keskkonnas. Enne läbiviimist, suunati osalejat alla tutvuma teadliku nõusoleku vormiga, misjärel toimus veelkord lühike tutvustus järgnevast protseduurist. Katseisikule esitati loogilises ja paindlikus järjekorras küsimusi ning vajadusel täpsustavaid lisaküsimusi, mis võisid tõlgendamist abistada. Kui küsimustele ja muudele ideedele olid vastused saadud, tänati inimest osalemise eest ja loeti katse lõpetatuks. Maksimaalselt eeldati intervjuu pikkuseks 45 minutit ja veebiküsimustiku jaoks 30 minutit.

Tulemused

Veebiküsimustiku osa

Kirjeldav statistika

Küsimustiku täitsid lõpuni 17 inimest, kellest 10 olid naised. Vastajate vanused jäid vahemikku 19-61, kus keskmine väärtus oli 36 eluaastat. Esimese ehk vandenõuteooria osa punktide liitmisel saadud üldskoor ($M = 60.8$, $SD = 11.2$) vastas normaaljaotuse kriteeriumitele – asümmeetria ja järsakus $-1/1$ piirides, Shapiro-Wilki testi p -väärtus üle 0.05 (vt Joonis 1), mille baasil viidi läbi korrelatsioone teise osaga ja eksploratiivsel eesmärgil paarisregressioon. Teise osa omavahelises võrdluses kasutati mitteparameetrilist analüüsi. Kõrgeim tulemus küsimustikus oli 75 punkti, mis oli ka maksimum. Kõige väiksema skoori summaks oli 39 punkti – minimaalne piir algas 15-punktist.

Joonis 1. Vandenõuteooria osa üldskoori jagunevus

Korrelatsioonide ja lineaarse regressiooni tulemused

Positiivne korrelatsioon (hajuvusdiagramm sagedusega Lisas D1) tuli GCB summeeritud üldskoori ja teises osas välja toodud väite „Olen kogenud ahhaa momente oma elus, mis on toetanud mõnda alternatiivset teooriat“ vahel ($r = 0.561$, $p = 0.019$). Sarnaselt

eelneva väitega, oli esimese osa skoor mõõdukalt seotud ka küsimusega - „Ahhaa momendiga leitud avastused on kinnitanud/süvendanud mu uskumist peavoolust erinevasse teooriasse“ ($r = 0.544$, $p = 0.024$, vt Lisa D2). Jagades inimesed vandenõuteooriaid toetavate ahhaa-momentide alusel kolme kategooriasse - vähe, keskmiselt ja kõige rohkem kogunud -, leiti statistiliselt oluline keskmine seos üldskooriga ($r = 0.496$, $p = 0.43$). Võttes arvesse, et tegu oli sihipärase valimiga, kus kõik osalenud omasid uskumisi alternatiivsetest teooriatest, esines tugevaid korrelatsioone elus kogetud ahhaa-momentide ja vandenõusid toetavate mõtteväljatuste vahel ($r_s = 0.779$, $p < .001$), viimasel ka uskumiste süvenemisega ($r_s = 0.699$, $p = 0.002$). Positiivsed emotsioonid, mida mõtteväljatuste ajal kogeti – “Ahhaa momendil kogen tavaliselt positiivseid emotsioone (elevus jms)“, seostusid tugevalt esimese osa üldskooriga ($r = 0.713$, $p = 0.001$). Kasutades probleemidega intuiitvset lahendusviisi – „Lahendan probleeme pigem intuiitvsel“ -, mida on ahhaa-momentide esinemisel kalduvaks määratletud, esines tugevalt koos nii üldskooriga ($r = 0.658$, $p = 0.004$) kui uskumuste süvenemise väitega ($r_s = 0.964$, $p < .001$). Usaldusväärsete mõtteväljatuste lause – “Leian, et ahhaa momendi käigus saabunud lahendus on minu jaoks õige ja/või usaldusväärne“- ja vandenõuteooriat toetava ahhaa-momendi esinemise väide korreleerusid mõõdukalt nii omavahel ($r_s = 0.489$, $p = 0.046$) kui intuiitvse lahendusviisiga (vastavalt $r_s = 0.742$, $p < .001$; $r_s = 0.667$, $p = 0.003$). Sissejuhatuses nimetatud psühholoogilistel motiividel GCB üldskooriga statistiliselt olulist seost polnud, kuid sotsiaalset muutujat käsitleval lausel - „Minu lähikondlased on tihti minuga samal arvamusel/uskumisel“ - oli keskmine korrelatsioon vandenõuteooriat toetavate mõtteväljatuste esinemisega ($r_s = 0.581$, $p = 0.014$).

Eksploratiivsetel põhjustel läbiviidud lineaarne regressioon näitas, et alternatiivset teooriat toetava mõtteväljatuse esinemine võib potentsiaalselt ennustada vandenõuteooria küsimustiku skoori statistiliselt olulisel määral, $\beta = 0.561$, $p = 0.019$. Mudel seletas 31% variatiivsust üldskoorist, $R^2 = 0.315$, $F(1,16) = 6.891$, $p = 0.019$.

Intervjuude tulemused

Intervjueeritavaid oli kokku viis, kellest esimesega korraldati pilootintervjuu tagasiside saamiseks ning paremaks koostööks järgmistega. Vastajate vanusevahemik oli 21-72 ning keskmiseks vanuseks 43.6 eluaastat. Vestlustest paistis läbi mitmeid kattuvaid mõtteid ahhaa-momentidest alternatiivsete teooriate kontekstis, mis jagunesid peakategooriatena kaheks: (1) iseenda hoiakud ja infovoo eelistused ning (2) seeläbi vastava informatsiooni tõlgendamine.

Mõlema komponendi puhul toodi esile mitmekülgseid vaatenurki, mida kirjeldatakse järgnevas lõikudes koos tekstinäidetega (näidetes on intervjueeritavatele antud pseudonüümid).

Rääkides informatsiooni leidmisest ja selle usaldusvärsusest, kirjeldati enda jaoks olulisi prioriteete ja hoiakuid, mille abil teavet filtreeriti. Põhjuste seas toodi välja näiteks **muljeid**, mida inimesed, suurkujud ja organisatsioonid on endast jätnud. Seeläbi täheldati veel ümbruskonna käitumise muutusi, mõjutades osaliselt enda tegutsemist.

No miks peaksin mina selliseid poliitikuid uskuma, kes ainult enda eest väljas on. /.../ ega seal paljud nii targad ka pole kui kaja riigikogus oma elektrimolekulidest ja rikastest pensionäridest patrab. Ekre aga... ma ei teagi..., need räägivad palju selgemalt ja saavad väiksema vaevaga teemad ära seletatud. (Mari, 72-aastane)

/.../ Põlissoomlasi on nii väheks jäänud..., et Helsingis napib selgroogu. Kesk- ja Põhja-Soomes leidub veel mehi, kellega rääkida saab /.../ trammides liigutakse maskides nagu..., nagu katk liiguks ringi. Aga suremusi polnud grammigi rohkem kui tavalise flunssa... või selle, gripilainega. (Jukka, 45-aastane)

Poliitika on alati kallutatud olnud, alustades Antiik-Kreeka demokraatiast rohepöördeni välja /.../ inimese enda teha on see, kuidas maailma enda ümber tõlgendada ja mulle näiteks meeldib informatsiooni rohkus. Vanasti võis iseseisva mõtlemise eest küll vastavad võimuorganid ukse taha sattuda, aga tänapäeva kord on ikka peenem..., ideeliselt seistakse meil veel mõtte- ja sõnavabaduse eest. /.../ eks uut informatsiooni tuleb nii palju peale, et tulevikus aju kahjuks puhkust ei saa.. (Joosep, 41-aastane)

Kaudsete infoallikate kallutatus ja ühepoolne subjektiivne kajastus häiris mitut intervjueeritavat, mille puhul otsiti iseseisvalt juurde vajalikku kas lähiringkonnast või selgitavaid tekste foorumitest, alternatiivsetest uudistest kui artiklitest. Sealhulgas rõhutati inimeste vajadusele mõista enda ümber toimuvat, mis aitaks indiviididel enda igapäevast elu organiseerida ning vastavalt ette planeerida.

Isiklikult hakkavad aga sellised elementaarsed kinni mätsimised mind häirima..., kui kõrvalt küsima minnakse, ollakse vandenõuteoretik. /.../ tegelikkuses tahavad inimesed aga lihtsalt asju teada..., läbipaistvust. /.../ Kui sellest üldsuse narratiivist mõõt täis saab, hakataksegi ise mõtlema ja infot juurde otsima..., ka ise olen mitu korda sõnatuks jäänud leitud avastustega..., aga ma ei ütleks et see oli nüüd välk selgest taevast, vaid ikkagi paras ajurünnak. (Joosep)

Neid tüüpe [ekre esindajaid] vaatan vahest ka sealt... Facebookist, /.../ liigub päris palju uudiseid, millest aktuaalne ei räägigi. /.../ ei tea mina jah, kuidas see Eesti rahvas nende uudistega kursis peaks olema, kui telekast ainult moosekante lastakse. (Mari)

/.../ Mitte et ma nüüd kohe usuks, et järgmisel nädalal valitsus meil veekraanid kinni paneb ja juhtme stepslist tõmbab..., aga kuivained ja veetünnid on sahvris igaks juhuks ikkagi olemas. (Jaanika, 39-aastane)

Uudsete infokildude juurdlemisel lahkesid vastajatel mõneti **lõpplahendile jõudmise** protsessid. Kaks inimest tõid oma seisukoha muutmiseks välja vajaduse uue faktipõhise info järele, mis suudaks nende argumente ümber pöörata. Kolm inimest täheldasid enda juures mõttevälगतust kirjeldades tõepoolest „valgustuse“ momenti, mil järsult ilmnenuid uus mõte või idee alternatiivse teooriaga nendeni küündis. Samamoodi tõlgendati kogemust kui kinnitavat nüanssi, mis aitas alternatiivse teooriaga seoses kindlusele jõuda. Momendiga kaasnenud emotsioonid ja füsioloogilised reaktsioonid kohati erinesid kirjelduste poolest, kus üks keskendus rohkem tunnetuslikele aspektidele, teine mõttekäigu voolavusse.

Ega sellised valgustused jõuavadki meieni ülevalt..., või noh mis ülevalt tegelikult meie endi seest, inimesed ainult ei pruugi seda ühendust nii tugevalt tunda /.../ aga see on meie kõigi sees olemas. /.../ Mu kehast tuli selline „JAH“ signaal, kõik külmavärinad ja see ülim kergendus, kui vastuseni jõudsin [vaktiiniide kahjulikkus]. Tuleb õppida enda keha kuulama ja saavutada side enda kõrgeima versiooniga, seal leiduvadki vastused su küsimustele. (Jaanika)

Sattusin millalgi discord'is selles kolmnurga grupis kerima /.../ leidsin Vanglplaneedi artikli, kus vist mingi laeva omanik kirjeldas programmide tulemusi, mida visiiri eest kukkumisega prooviti..., laev jäi veel kolmeks päevaks vee peale /.../ ma küll mingi insener pole, aga praegune ametlik lahendus [laev Estonia] tundub mulle raskesti usutav...igastahes, seal räägiti veel pääsenutega ja ohvrite lähedastega kolmel korral... ja küsiti musta kogu kohta, mida arvati auguks olevat /.../ esimene kord...jah seal oli auk...teisel korral...oli pikem paus ja öeldi jah, kuid minult sa seda ei kuulnud /.../ juba siis ma mõtlesin et issand kas niimoodi see mätsitaksegi kinni...ja vot...kolmandal korral polnud enam mingit auku. Siis käis küll plõks ära et appi kuidas 180 kraadiga „tõde“ muudetakse. /.../ arvan, et see ahhaa tuli jah seda teksti lugedes, sest noh mina polnud sellest varem nii kuulnud ja see tundus igati loogilisem, kui avalik visiiri versioon. (Maria, 21-aastane)

Arutelu

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli uurida ahhaa-momentide esinemist ja rolli vandenõuteooriaga seotud uskumuste kujunemisel. Vastates uurimisküsimusele, saab öelda, et ahhaa-moment võib tekkida hoiakute poolt filtreeritud lisainformatsiooni otsimisel või leidmisel, mida koos kaasproduktidega - pealtnäha kerge tuletus, usaldusväärne mulje ja positiivne emotsioon - tõlgendatakse sobivaks seletuseks ning lisatakse teadmiste skeemi ja omakorda uskumuste süsteemi. Mitu intervjueeritavat kirjeldas ahhaa-momendi esinemist, kui nad leidsid seniteadmata asjaolusid alternatiivse teooria kontekstis, toetades sellega ka veebiküsimustiku positiivseid korrelatsioone Generic Conspiracist Beliefs skaala üldskoori ja vandenõuteooriaid toetavate mõttevälgatuste vahel. Uus teadmine kahe valdkonna vahelisest seosest avab mitmeid suundi nii ahhaa-momendi olemusse ning selle esinemisega kaasnevasse mõjukusse kui vandenõuteooriatesse töötlustasanditelt. Lisaks otsesele koosinemisele, ilmneb tulemustes veel mitmeid tegureid, mis mõttevälgatusi sel hetkel soodustavad ja vandenõuteooriatesse uskumist süvendada võivad.

Intuitiivne mõttelaad, mida kirjeldati intervjuus kui side saavutamist enda „kõrgeima versiooniga“ ja oma keha „kuulamisega“, korreleerus küsimustikus vandenõuteooriate üldskooriga, ühtides Pennycooki 2022. aasta uuringuga, kus intuitiivset mõtlemist määratleti vandenõuteooriaid soodustava tegurina. Alternatiivsete teooriate toetamine, põhjendades neid mõttevälgatustel ilmnenuid „JAH“ keha signaali või intuitsioonina, peegeldab sissejuhatuses esitletud Binnendyki ja Pennycooki (2022) tulemusi, kus täheldati liigset usku intuitsiooni ja vähest analüütilist mõtlemist vandenõuteooriate pooldamisel. Võttes arvesse mitme intervjueeritava kirjeldust kehalistest reaktsioonidest ning emotsionaalsetest protsessidest, võivad tulemused sarnaneda Laukkonen et al. (2020a) uuringuga, kus informatsiooni usaldusvääruse hindamisel kasutati heuristikuna ahhaa-momendil ilmnenuid afekte. Hinnates lahenduse isiklikku väärtust, võib mõttevälgatus seejärel soodustada paremat mällu kodeerimist mällu (Kizilirmak et al., 2016), süvendades protsessiga inimese uskumist alternatiivsesse teooriasse.

Intervjuude tulemused ei toetanud üheselt ideed, et vandenõuteooriad tekivad alati ahhaa-momendiga. Näiteks kahel intervjueeritaval polnud enda arust „jalust rabavat“ ahhaa-momenti ilmnenuid ning nad põhjendasid enda uskumuse kujunemist teooriatesse läbi analüütilise protsessi, erinevate perspektiividega allikate kombineerimisest. Vaatenurka arendades, nõuab samadel isikutel arvamuse muutmiseks faktipõhiste avalduste ilmnemine, mis suunaks neid oma teadmisi põhjalikumalt kaaluma. See tulemus kattub osaliselt Georgiou

et al. (2021) tööga, kus teaduslik arutluskäik ning potentsiaalsete lahenduste vaidlustamine või uskumuste paindlikkus olid negatiivselt seotud vandenõuteooria põhiste uskumistega.

Tulemused kajastavad võimalikku seost mõtteväljatuste esilekutsumises episteemilise motiivi rahuldamiseks, kus uudse informatsiooni saamisel tekkinud „ahhaa“ -intervjuus näiteks vaktsiinide kahjulikkusest-, sobib inimesele lahendiks ning süvendab seejärel uskumuse kujunemist. Intervjuude vastustest tulenevalt, on inimestel vajadus hoida end kursis ümber toimuvaga, mistõttu oodatakse ka infoallikatelt nii objektiivset kajastust kui võimalik. Antud tulemus võib taaskord kinnitada Marques et al. (2021) poolt kirjeldatud psühholoogilisi motiive, kus peetakse oluliseks tõlgendada maailma enda ümber ning olla teadlik võimalikest ohtudest või kasuteguritest, mida planeerimisel arvesse võtta. Tänu aga suurele informatsiooni hulgale meedias, on inimestel võimalus leida mitmesuguseid allikaid ning luua oma arvamus kajastustest erinevalt, võttes arvesse enda hoiakuid ja väärtuseid. Sarnane mõtteviis avaldub ka tulemustes ühe indiviidi vastusest, kus Vanglaplaneedi artiklit lugedes käis „plöks“ ära ja seal väljakäidud selgitus asetis paremini inimese uskumuste süsteemi, kus suhtuti juba eelnevalt skeptiliselt ametlikku kajastusse. Vanglaplaneeti kui alternatiivmeedia platvormi on uuritud ka teistes ülikooli uurimistöodes (Saavik, 2017), kus toodi esile selle konspirituaalset vormi, mis spirituaal-filosoofiliselt väljendub inimkonna liikumises läbi teadvuse erinevate tasemete, millega kaasnevad võimalused salajase grupiga võitlemiseks, kes tegelikult poliitilist ja sotsiaalset korda kontrollivad (Ward & Voa, 2011). Olenedes tugevalt asutuse koostöövalmidusest kaasata platvormidele peavoolu uudiseid, võib edastatud informatsioon olla tugevalt kallutatud, pakkudes lisaks vaid sarnase sisu ja mõtteviisiga materjali.

Teema olulisust toob esile veel mõtteväljatuste argisus, mis ei koonu ainult vandenõuteooriate ümber. Jõudes inimese teadvusesse teadvustamata protsesside teel, kui probleemile genereeritakse uut lahendit, võib see nähtus üllatada igapäevaste, kuuludes omadustelt divergentse mõtteviisi hulka. Mis aga eristab ahhaa-momentide esinemist äärmuslike teooriate kontekstis, võib olla sellega kaasnevad ning laastavad tagajärjed. Tuues näiteks küllaltki ekstreemse sündmuse, leidis 1970-ndatel aset „Jonestown“i tragöödia“, mille eestvedaja Jim Jones sai väidetavalt „ilmutusi“, mis äkitselt valgustusmomentidena temani jõudsid ja suunda näitasid (History.com Editors, 2010). Kuna Jonestown paiknes lõpuks isoleeritult ümbritsevast, soodustas see omal viisil kõlakambri teket, omades domineerivat mõju informatsioonile ja mõtlemisviisidele. Totalitaarne valitsemismeetod sektilaadses koguduses jõudis aga kriitilise punktini, kui mõttekaaslastele käidi ette ultimaatum, kus paradiisi edasi minekuks joodi „mahla“, nõudes tsüaniidi sisaldava vedelikuga 909 inimese elu.

Seega lisaks informatsiooni küllusele, võib ahhaa-momente soodustada vandenõuteooria kontekstis veel kõlakambrite olemasolu, millele osutavad ka selle uurimistöö veebiküsimustiku kui intervjuu kattuvad vastused. Sotsiaalne kooskõla lähikondlastega korreleerus mõõduka astmega alternatiivseid teooriaid toetavate mõtteväljatustega, mis võib viidata soodumusele ümbritseda end sarnaselt mõtlejatega. Intervjuude käigus selgus täpsustavaid näiteid, kus uut informatsiooni vandenõuteooriate kohta leiti näiteks Facebookis ringlevatest postitustest või Discordis, vesteldes analoogselt mõtleivate grupikaaslastega ja lugedes seal viidatud artikleid. Selline pidev heakskiit ja homogeenne keskkond võib aga suunata kallutatud hinnangule samamoodi mõtlejate rohkusest, tõstes omamoodi indiviidi enesekindlust teemal. Osaliselt sarnasele tulemusele viitab ka Pennycook et al. (2022) uuring, kus vandenõuteoreetikute hulgas täheldati üleliigset enesekindlust nõustuvate mahus rohkem kui neljakordselt.

Töö kitsaskohad, praktiline väärtus ning soovitused

Uurimustöö lugemisel tuleks arvesse võtta, et tulemusi võib mõjutada väike valim, mis ei võimalda kindlaid järeldusi või üldistusi teha. Ehkki viis inimest võib tunduda liiga väikse valimina intervjuu jaoks, tuleks kaaluda, et nende inimeste leidmine on võrdlemisi raske – enamasti ei soovita üldse teadlastega koostööd teha. Antud puudujäägi vähendamiseks oligi loodud veebiküsimustik, mis anonüümsemas formaadis andis inimestele võimaluse osalemiseks. Lisaks võib probleemina mainida, et väited veebiküsimustikus on esitatud otsetõlkena ning nende peal pole eraldi läbiviidud valideerimist. Sellest hoolimata annab aga eksploratiivne lähenemine võimaluse tähelepanu viia teema olulisusele ning potentsiaalsetele koosmõju teguritele ja tagajärgedele, millest üheks on uskumuse süvenemine. Uurimistööle annab hetkel lisaväärtust ka teisest kultuurist isikute valimisse kaasamine, kuna üks intervjuueeritav ja osad küsimustiku täitjad on paiksed Soomes. Uudne avastus mitme valdkonna ning keskkonna vahel võib seega aidata edaspidiste uurimisküsimuste püstitamisel. Soovitustena võiks see koosneda süvauuringust, kus kasutatakse rohkem valideeritud mõõtmisvahendeid ning suuremat populatsiooni, võib-olla isegi kohortvalimit, kus erinevad vandenõu kategooriad on esindatud.

Samamoodi peab valdkonnaga tegelemise juures arvestama inimeste hoiakute ja väärtustega, mis koostöövalmidust mõjutab. Otsides isikuid veebiküsimustiku täitmiseks ja intervjuudeks, sealjuures rõhutades endapoolset neutraalset ja objektiivset positsiooni, väljendati vastanduvaid arvamusi ülikoolipõhisest lähenemisest. Mitte osalemist põhjendati

sallimatusega, kohati isegi nulltolerantsiga haridusasutuse missiooni ees, milleks on lääneliku mõtteviisi edendamine ning selle noortele peale surumine. Antud aspekt nõuab tulevikus veelgi globaalsemat lähenemist, mis keskenduks arutelu levitamisele, et vähendada sihtgruppides teadud stigmasid teaduse olemusest ja selle rollist.

Nii kitsaskoha kui väärtusena tooks eraldi välja kvalitatiivse meetodi, mis vajaks küll koos kvantitatiivse protsessiga tulevikus suuremat valideerimist ja reliaablust, näiteks professionaalsete või kogunud küsitlejatega, kuid andis ka praeguses uurimistöös põhjalikku arusaama ahhaa-momentide esinemise ning nende tõlgendamise. Võrreldes intervjuude tulemusi veebiküsimustike vastustega, sai mitmeid muutujaid kas kontrollida või erinevusi välja tuua. Üks nendest erinevustest oli näiteks psühholoogiliste motiivide hinnangud, mille olulisust intervjuudes rohkem välja toodi, kuid küsimustikus statistiliselt olulisi seoseid polnud. Lahknevust tuleks edaspidi kindlasti uurida suurema valimi ning täiendatud mõõtevahenditega.

Kokkuvõte

Uurimistöo eesmärgiks oli uurida potentsiaalset seost ahhaa-momentide esinemise ning vandenõuteooria põhiste uskumuste toetamise vahel. Kvantitatiivse lähenemisega täheldati positiivseid korrelatsioone Generic Conspiracist Beliefs skaala üldskoori ja neid toetavate mõtteväljatuste vahel, kus täpsustavaks elemendiks kujunes veel uskumuse süvenemine. Tänu intervjuudele sai põhjalikumalt kajastada erinevaid viise, kuidas uskumused alternatiivsetesse teooriatesse uskumused kujunevad ning kuidas ahhaa-moment võib uudse informatsiooni leidmisel kaasa aidata selle usaldusväärsele ja varasemasse skeemi sobitamisele. Võttes arvesse veel kehalisi reaktsioone, tuuakse välja potentsiaalne seos mõtteväljatuste esinemise ja intuitsiooni ülehindamise vahel, mis on leidnud varasemalt kinnitust peavoolust erineva teooria uskumise süvenemisel. Seega toob uurimistöo uudselt esile ahhaa-momendi rolli vandenõuteooria kontekstis, selle tekke põhjuseid, lahenduskäike ning potentsiaalseid tagajärgi.

Kasutatud allikad

- Aru, J., Drüke, M., Pikamäe, J., & Larkum, M. E. (2022). Mental navigation and the neural mechanisms of insight. *Trends in Neurosciences*.
<https://doi.org/10.1016/j.tins.2022.11.002>
- Aupers, S. (2012). 'Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture. *European Journal of Communication*, 27(1), 22-34.
- Bernstein, D. M., Whittlesea, B. W., & Loftus, E. F. (2002). Increasing confidence in remote autobiographical memory and general knowledge: Extensions of the revelation effect. *Memory & Cognition*, 30(3), 432–438. <https://doi.org/10.3758/BF03194943>
- Binnendyk, J., & Pennycook, G. (2022). Intuition, reason, and conspiracy beliefs. *Current Opinion in Psychology*.
- Britannica Dictionary. (2022). Conspiracy theory Definition & Meaning. *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/dictionary/conspiracy-theory>
- Brotherton, R., French, C. C., & Pickering, A. D. (2013). Measuring Belief in Conspiracy Theories: The Generic Conspiracist Beliefs Scale. *Frontiers in Psychology*, 4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>
- Cai, D. J., Mednick, S. A., Harrison, E. M., Kanady, J. C., & Mednick, S. C. (2009). REM, not incubation, improves creativity by priming associative networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(25), 10130-10134.
- Dacombe, R. (2021, January 29). Conspiracy theories: why are they thriving in the pandemic? *The Conversation*. <https://theconversation.com/conspiracy-theories-why-are-they-thriving-in-the-pandemic-153657>
- Dalton, R. J. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154.

- Dechêne, A., Stahl, C., Hansen, J., & Wänke, M. (2010). The truth about the truth: A meta analytic review of the truth effect. *Personality and Social Psychology Review*, *14*(2), 238-257.
- Dougal, S., & Schooler, J. W. (2007). Discovery misattribution: when solving is confused with remembering. *Journal of Experimental Psychology: General*, *136*(4), 577.
- Georgiou, N., Delfabbro, P., & Balzan, R. (2021). Conspiracy theory beliefs, scientific reasoning and the analytical thinking paradox. *Applied Cognitive Psychology*, *35*(6), 1523–1534. <https://doi.org/10.1002/acp.3885>
- Gick, M.L., Lockhart, R.S. (1995). Cognitive and affective components of insight. In Sternberg, R.J., Davidson, J.E. (Eds.), *The Nature of insight*. (pp. 197–228). Cambridge, MA: MIT Press.
- Gilhooly, K. J. (2019). *Incubation in problem solving and creativity: Unconscious processes*. Routledge.
- Gruber, H.E. (1995). Insight and affect in the history of science. In Sternberg, R.J., Davidson, J.E. (Eds.), *The Nature of Insight*. (pp. 397–431). Cambridge, MA: MIT Press.
- History.com Editors. (2010, 9. veebruar). Mass suicide at Jonestown. *HISTORY*. <https://www.history.com/this-day-in-history/mass-suicide-at-jonestown>
- Honigsbaum, M. (2018). Spanish influenza redux: revisiting the mother of all pandemics. *The Lancet*, *391*(10139), 2492–2495. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(18\)31360-6](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(18)31360-6)
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, *15*(9), 1277-1288.
- Jedwab, R., Johnson, N. D., & Koyama, M. (2019). Negative shocks and mass persecutions:

evidence from the Black Death. *Journal of Economic Growth*, 24(4), 345–395.
<https://doi.org/10.1007/s10887-019-09167-1>

Jost, J. T., Ledgerwood, A., & Hardin, C. D. (2007). Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 171–186. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00056.x>

Kizilirmak, J. M., Galvao Gomes da Silva, J., Imamoglu, F., & Richardson-Klavehn, A. (2015). Generation and the subjective feeling of “aha!” are independently related to learning from insight. *Psychological Research*, 80(6), 1059–1074.
<https://doi.org/10.1007/s00426-015-0697-2>

Kizilirmak, J. M., Thuerich, H., Folta-Schoofs, K., Schott, B. H., & Richardson-Klavehn, A. (2016). Neural Correlates of Learning from Induced Insight: A Case for Reward-Based Episodic Encoding. *Frontiers in Psychology*, 7.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01693>

Kounios, J., & Beeman, M. (2015). *The Eureka factor: Creative insights and the brain*. Random House.

Laukkonen, R. E., Kaveladze, B. T., Tangen, J. M., & Schooler, J. W. (2020a). The dark side of Eureka: Artificially induced Aha moments make facts feel true. *Cognition*.
<https://doi.org/10.1016/j.cognition.2019.104122>

Laukkonen, R., Dr., Webb, M. E., Salvi, C., Tangen, J. M., & Schooler, J. (2018). Eureka Heuristic: How feelings of insight signal the quality of a new idea.
<https://doi.org/10.31234/osf.io/e33tn>

Lee, J., Kim, J. W., & Yun Lee, H. (2022). Unlocking Conspiracy Belief Systems: How Fact-Checking Label on Twitter Counters Conspiratorial MMR Vaccine Misinformation. *Health Communication*, 1–13.
<https://doi-org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1080/10410236.2022.2031452>

- Lin, W. L., Tsai, P. H., Lin, H. Y., & Chen, H. C. (2014). How does emotion influence different creative performances? The mediating role of cognitive flexibility. *Cognition & emotion*, 28(5), 834-844.
- Marques, M. D., Ling, M., Williams, M. N., Kerr, J. R., & McLennan, J. (2021). Australasian Public Awareness and Belief in Conspiracy Theories: Motivational Correlates. *Political Psychology*, 43(1), 177–198. <https://doi.org/10.1111/pops.12746>
- Ohlsson, S. (1992). Information-processing explanations of insight and related phenomena. *Advances in the psychology of thinking*, 1, 1-44.
- Ovington, L. A., Saliba, A. J., & Goldring, J. (2016). Dispositional Insight Scale: development and validation of a tool that measures propensity toward insight in problem solving. *Creativity Research Journal*, 28(3), 342-347.
- Pennycook, G., Binnendyk, J., & Rand, D. G. (2022). Overconfidently conspiratorial: Conspiracy believers are dispositionally overconfident and massively overestimate how much others agree with them. <https://doi.org/10.31234/osf.io/d5fz2>
- Rowe, G., Hirsh, J. B., & Anderson, A. K. (2007). Positive affect increases the breadth of attentional selection. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(1), 383-388.
- Räikkä, J. (2009). On Political Conspiracy Theories*. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 185–201. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2007.00300.x>
- Saavik, S. (2017). Eesti alternatiivmeedia kanalite Nihilist, Vanglaplaneet ja Uued Uudised toimimine ning funktsioonid. *Dspace.ut.ee*.
<https://doi.org/http://hdl.handle.net/10062/56820>
- Salvi, C., Simoncini, C., Grafman, J., & Beeman, M. (2020). Oculometric signature of switch

into awareness? Pupil size predicts sudden insight whereas microsaccades predict problemsolving via analysis. *NeuroImage*, 217, 116933.

Schemer, C., Ziegele, M., Schultz, T., Quiring, O., Jakob, N., & Jakobs, I. (2021). Political Information Use and Its Relationship to Beliefs in Conspiracy Theories Among the German Public. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 107769902110635. <https://doi.org/10.1177/10776990211063527>

Tan, T., Zou, H., Chen, C., & Luo, J. (2015). Mind Wandering and the Incubation Effect in Insight Problem Solving. *Creativity Research Journal*, 27(4), 375–382. <https://doi-org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1080/10400419.2015.1088290>

Tooding, L.-M. (2020). Cronbachi kordaja. *TÜ ühiskonnateaduste instituut*. Samm.ut.ee. <https://samm.ut.ee/cronbachi-kordaja>

Topolinski, S., & Reber, R. (2010). Gaining Insight Into the “Aha” Experience. *Current Directions in Psychological Science*, 19(6), 402–405. <https://doi.org/10.1177/0963721410388803>

Tulver, K., Kaup, K. K., Laukkonen, R., & Aru, J. (2021). Restructuring insight: An integrative review of insight in problem-solving, meditation, psychotherapy, delusions and psychedelics.

Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford University Press.

Van Prooijen, J. W. (2019). An existential threat model of conspiracy theories. *European Psychologist*.

Van der Linden, S. Misinformation: susceptibility, spread, and interventions to immunize the public. *Nat Med* 28, 460–467 (2022). <https://doi.org/10.1038/s41591-022-01713-6>

Van Der Linden, S., Panagopoulos, C., & Roozenbeek, J. (2020). You are fake news: political bias in perceptions of fake news. *Media, Culture & Society*, 42(3), 460-470.

Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151.

Walker, M. P., Liston, C., Hobson, J. A., & Stickgold, R. (2002). Cognitive flexibility across the sleep–wake cycle: REM-sleep enhancement of anagram problem solving. *Cognitive Brain Research*, 14(3), 317-324.

Ward, C., & Voas, D. (2011). The emergence of conspirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 26(1), 103-121.

Whittlesea, B. W. A. (2002). Two routes to remembering (and another to remembering not). *Journal of Experimental Psychology: General*, 131, 325–348.

Zarocostas, J. How to fight an infodemic. *Lancet* **395**, 676 (2020).

Lisad

Lisa A1. Intervjuu teadliku nõusoleku vorm

Käesolev uuring koosneb intervjuust, mis uurib põhjalikumalt peavoolust erinevate uskumuste kujunemist ning nendega kokkupuutuvaid tegureid.

Eesmärgiks on kindlaks teha, kas ja kuidas võivad mõtteväljatused (ahhaa-momendid) antud kontekstis rolli mängida. Samuti on tegemist sihipärase valimiga, ehk peaksid **pooldama mingit peavoolule vastanduvat teooriat**, nõnda on Sul endal lihtsam intervjuu kestel orienteeruda.

Uuringu käigus esitatakse teile enda valitud tempos küsimusi, millele palume ausalt ja arutlevalt vastata. Oodatud on ka mõttekäikude seletamine. Tulemuste paremaks jäädvustamiseks intervjuu osaliselt salvestatakse.

Intervjuu kestab kokku maksimaalselt 45 minutit.

Osalemine on kogu uuringu vältel vabatahtlik ning teil on õigus osalemisest igal hetkel loobuda. Uuringusse on oodatud osalema üle 18 aasta vanused isikud.

Täiendavate küsimuste korral palun võtta ühendust vastutava uurijaga (e-post rebecca.kodusaar@ut.ee)

Lisa A2. Veebiküsimustiku teadliku nõusolekuvorm

Enne alustamist loe palun läbi lühike uuringu tutvustus, et saaksid informeeritult otsustada uuringus osalemise.

Käesolev uuring uurib põhjalikumalt peavoolust erinevate uskumuste kujunemist ning nendega kokkupuutuvaid tegureid. Uuringu eesmärk on kindlaks teha, kas ja kuidas võivad mõtteväljatused (ahhaa-momendid) antud kontekstis rolli mängida. Samuti on tegemist sihipärase valimiga, ehk edasiminekuks peaksid **pooldama mingit peavoolule vastanduvat teooriat**, nõnda on Sul endal lihtsam väidete keskel orienteeruda. Küsimustiku käigus esitatakse Sulle väiteid, millele palume ausalt ja läbimõeldult vastata. Samuti saad vastata endale sobivas tempos ja kõik vastused on anonüümsed.

Uuringus osalemiseks võiksid olla puhanud, samuti vali endale vaikne koht, kus saad segamatult uuringule keskenduda. Küsimustiku täitmine kestab kokku maksimaalselt 30 minutit.

Uuringus kogutud andmed viiakse anonüümsele kujule ning säilitatakse tähtajatult Tartu Ülikooli psühholoogia instituudi serverites. UT LimeSurvey platvormilt kustutatakse andmed hiljemalt 25. jaanuaril 2023.

Osalemine on kogu uuringu vältel vabatahtlik ning Sul on õigus osalemisest igal hetkel loobuda. Uuringusse on oodatud osalema vähemalt 18 aasta vanused isikud.

Täiendavate küsimuste korral palun võta ühendust vastutava uurijaga: rebecca.kodusaar@ut.ee.

Lisa B1. Intervjuu küsimused

1. Kas sul on mingi sündmus/olukord, mille ametlikku kajastust sa ei usu?
 - a. Kui palju sul eelnevaid teadmisi selles valdkonnas on?
 - b. Millistest allikatest sa selle kohta infot oled saanud (lähedased, meedia jne)?
 - i. Millised versioonid on sinu jaoks usaldusväärsed?
 - ii. Kas kontrollisid mitmeid allikaid?
 - iii. Miks just antud vastus tundus sinu jaoks õige?
 - c. Kas sa tunned, et pead mingeid teemasid läbi ja lõhki tundma? Milliseid? Kui palju tundmatust on sulle talutav?
 - i. Missuguseid lahenduskäike eelistad? Kas sooviksid saada ühte kindlat või erinevaid lahendusi?
 - ii. Kui kiirelt ja mille alusel sa otsuseid teed? Kas need jäävad tavaliselt püsima?
 1. Kas tunned vajadust järgida kõhutunnet?
2. On sul elu jooksul nn valgustusmomente esinenud? Kui tihti ja milliste teemadega?
 - a. Kas sul on neid esinenud, kui oled otsinud vastuseid mingile teooriale?
 - b. On sul meeles eredaid momente, mil avastasid uue mõttekillu, mis su teooriat/arvamust toetas? Mõttele ühele neist.
 - i. Kui kirglik sa oled selle teema koha pealt? Oled sa sellega mingil määral seotud?
 - ii. Millised olid su emotsioonid ja füüsilised reaktsioonid avastushetkel?
 - iii. Kuidas see mõte sinuni jõudis? Kas juurdlesid sügavalt lahenduse üle? Mida see sulle andis, mida järeldasid (kuidas seisundit mõjutas)?
 - iv. Kas tunned, et antud järeldus on usaldusväärne?
 - v. Millisel arvamusel on su lähikondlased antud teemal?

1. Kas vajad lähedastega seoses jõuda konformsusele?
 2. Kas julged oma seisukohti/arvamust seltskonnas avaldada?
- c. Kas mõte, millele tulid, tugevdas või kinnistas su uskumist antud olukorda? Kas võtsid selle omaks? Miks just see lahendus?
- i. Kui palju sa usaldad seda ideed? Mida läheks selle muutumiseks vaja? Kas otsid aktiivselt juurde informatsiooni antud valdkonnas?
 - ii. On sul olnud ka eelnevalt olukordi kus su idee osutus õigeks, kuigi faktilist alust sel polnud? Kuidas olukorda tõlgendasid?

Lisa B2. Veebiküsimustiku vandenõuteooria väited

I osa

- The government is involved in the murder of innocent citizens and/or well-known public figures, and keeps this a secret
 - o G01Q01: Valitsus on seotud süütute kodanike ja/või avaliku elu tegelaste mõrvadega, hoides seda salajas.
- The government permits or perpetrates acts of terrorism on its own soil, disguising its involvement
 - o G01Q02: Valitsus lubab või paneb toime terrorismiakte enda riigis, varjates oma osalust.
- The government uses people as patsies to hide its involvement in criminal activity
 - o G01Q03: Valitsus kasutab inimesi patuoinastena, et varjata enda osalust kuritegelikus tegevuses.
- The power held by heads of state is second to that of small unknown groups who really control world politics
 - o G01Q04: Riigipeade võim on sekundaarne tundmatutele väikerühmitustele, kes tegelikult maailmapoliitikat kontrollivad.
- A small, secret group of people is responsible for making all major world decisions, such as going to war
 - o G01Q05: Väike salajane rühm inimesi vastutab kõigi maailma suurte otsuste tegemise eest, nagu näiteks sõtta minemine.
- Certain significant events have been the result of the activity of a small group who secretly manipulate world events

- G01Q06: Teatud märkimisväärsed sündmused on olnud väikese grupi tegevuse tulemus, kes salaja maailma sündmustega manipuleerib.
- Secret organizations communicate with extraterrestrials, but keep this fact from the public
 - G01Q07: Salaorganisatsioonid suhtlevad maaväliste olenditega, kuid hoiavad seda fakti avalikkuse eest.
- Evidence of alien contact is being concealed from the public
 - G01Q08: Avalikkuse eest varjatakse tõendeid maaväliste olenditega kokkupuute kohta.
- Some UFO sightings and rumors are planned or staged in order to distract the public from real alien contact
 - G01Q09: Mõned UFO-vaatlused ja kuulujutud on kavandatud või lavastatud, et juhtida avalikkust eemale tõelisest kontaktist maavälistega.
- The spread of certain viruses and/or diseases is the result of the deliberate, concealed efforts of some organization
 - G01Q10: Teatud viiruste ja/või haiguste levik on mõne organisatsiooni tahtlike ja varjatud jõupingutuste tulemus.
- Technology with mind-control capacities is used on people without their knowledge
 - G01Q11: Meelekontrolli tehnoloogiat kasutatakse inimeste peal nende teadmata.
- Experiments involving new drugs or technologies are routinely carried out on the public without their knowledge or consent
 - G01Q12: Uute ravimite või tehnoloogiatega seotud katseid tehakse rutiinselt avalikkusega nende teadmata või nõusolekuta.
- Groups of scientists manipulate, fabricate, or suppress evidence in order to deceive the public
 - G01Q13: Teadlaste rühmad manipuleerivad, sepsitavad või suruvad alla tõendeid, et avalikkust petta.
- New and advanced technology which would harm current industry is being suppressed
 - G01Q14: Uut ja arenenud tehnoloogiat, mis kahjustaks praegust tööstust, surutakse alla.
- A lot of important information is deliberately concealed from the public out of self-interest

- G01Q15: Omakasu huvides varjatakse avalikkuse eest meelega palju olulist informatsiooni.

Lisa B3. Mõtteväljatuste väited.

- G02Q16: Vastavalt eelnevale kirjeldusele, kas oled elus kogenud ahhaa-momenti (mõtteväljatust)?
- G03Q17: Probleemile lahendust otsides, olen märganud, et vastused tulevad siis, kui ma nende üle aktiivselt ei mõtle (ootamatult).
- G03Q20: Olen leidnud lahendusi probleemile, kui tegelen igapäevaste tegevustega.
- G03Q18: Lahendan probleeme pigem intuitiivselt.
- G03Q19: Pean oluliseks järgida oma kõhutunnet.
- G03Q31: Pean teemat läbi ja lõhki tundma, et leida lahendust probleemile.
- G03Q21: Otsides vastuseid teooria paikapidavuse kohta, olen tundnud ahhaa momenti/elamust.
- G03Q22: Olen kogenud ahhaa momente oma elus, mis on toetanud mõnda alternatiivset teooriat.
- G03Q23: Ahhaa momendil kogen tavaliselt positiivseid emotsioone (elevus jms).
- G03Q24: Leian, et ahhaa momendi käigus saabunud lahendus, on minu jaoks õige ja/või usaldusväärne.
- G03Q25: Ahhaa momendiga leitud avastused on kinnitanud/süvendanud mu uskumist peavoolust erinevasse teooriasse.
- G03Q26: Minu lähikondlased on tihti minuga samal arvamusel/uskumisel.
- G03Q27: Mulle on oluline, et oskaksin tõlgendada maailma enda ümber.
- G03Q28: Eelistan ühte kindlat lahenduskäiku mitmele alternatiivsele võimalusele.
- G03Q29: Minu jaoks on oluline säilitada turvalist keskkonda enda ümber ja vähendada ohtu.
- G03Q30: Minu jaoks on olulised suhted enda lähikondlastega.

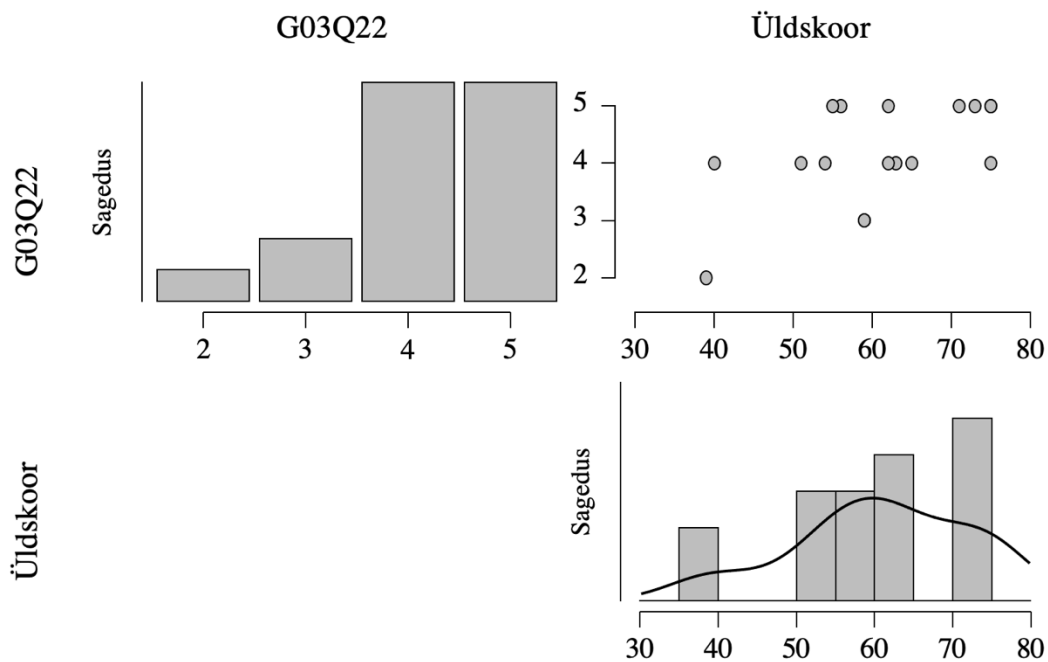
Lisa C. Mõtteväljatuste kirjeldus küsimustikus ja intervjuus

Mis on ahhaa-moment/elamus? Ahhaa-momendil (eestikeelselt mõtteväljatust) valdab inimest järsk ja uus arusaam mingist teemast või ideest/seosest selle sees, kusjuures tihti võib läbi käia mõttelõng "ahhaa, kuidas ma selle peale varem ei tulnud!".

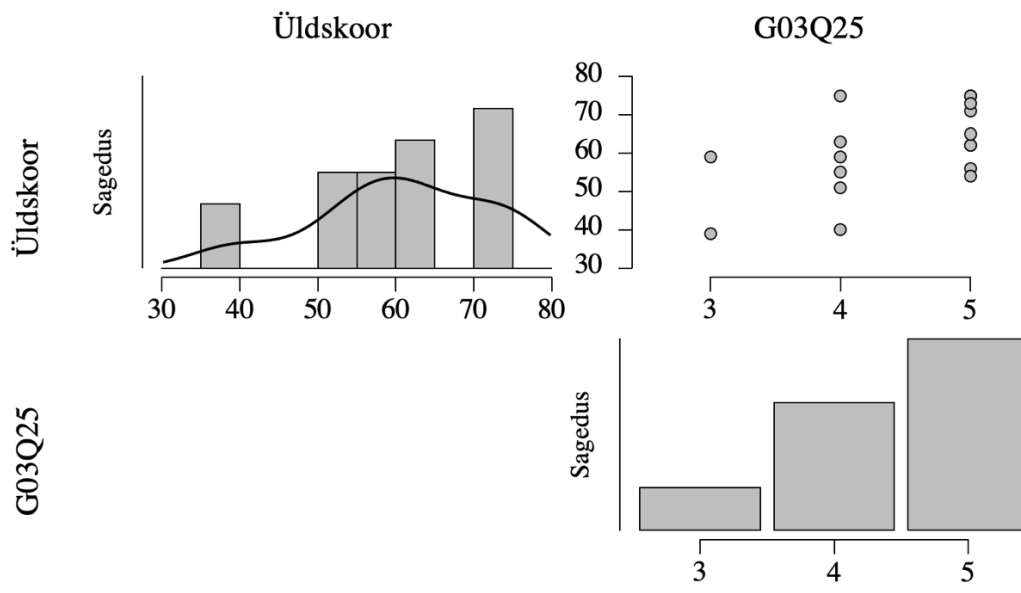
Et luua selgemat raamistikku, tuleks rõhutada ka erinevust mõtlemise ja mõttevälgatuse vahel. Kui mõttetöö hõlmab endas aktiivset tähelepanu, teadlikku lahenduste genereerimist ning nende analüüsi, et jõuda eesmärgini, siis mõttevälgatuse hetkel vastus lihtsalt "ilmutab" end.

See on tunne, nagu oleksid just mustkunstitriki ära arvanud – vastus on äkitselt ilmne ning oled selles kindel, justkui oleks lambipirn peas põlema läinud! Need on kogemused, kus mõtled: „Aaa, nüüd ma saan aru“, ja kus koged tunnet, et järsku oled midagi taibanud. See võib olla hetk, mil pähe tuli mõistatuse lahendus või said aru mingist seaduspärast või mustrist olemasolevate teadmiste vahel.

Lisa D1. Vandenõuteooriaid toetav mõttevälgatuse x Üldskoor hajuvusdiagramm.

Lisa D2. Vandenõuteooriaid süvendav mõttevälgatuse x Üldskoor hajuvusdiagramm.

Käesolevaga kinnitan, et olen korrekselt viidanud kõigile oma töös kasutatud teiste autorite poolt loodud kirjalikele töödele, lausetele, mõtetele, ideedele või andmetele.

Olen nõus oma töö avaldamisega Tartu Ülikooli digitaalarhiivis DSpace.

Rebecca Kodusaar